

UOT: 811.512.162

AZƏRBAYCAN POETİK DİLİNDƏ İŞLƏNƏN KÖMƏKÇİ NİTQ HİSSƏLƏRİNİN DİGƏR TÜRK DİLLƏRİNƏ QARŞILIQLI İNTEQRASIYASI

Nuray Əliyeva
Filologiya elmləri doktoru, dosent
AMEA, Naxçıvan Bölməsi
İncəsənət, Dil və Ədəbiyyat İnstitutu
Naxçıvan, Azərbaycan
E-mail: naliyeva22@mail.ru
Orcid ID: 0000-0003-0223-5199

Xülasə

Məqalədə Azərbaycan poetik dilində köməkçi nitq hissələrinin keçdiyi inkişaf yolu türk dilləri ilə müqayisəli şəkildə araşdırılmışdır. Göstərilir ki, bədii dildə də sözlər arasında əlaqə yaratmaq baxımından bu söz qruplarının çox böyük rolu var. Tarixən türk dillərində olduğu kimi poetik dilimizin də qədim dövrlərindən başlayaraq köməkçi nitq hissələri burada fikrin daha təsirli və emosional ifadəsinə kömək edən vasitə kimi işlənmiş, bədii dil inkişaf etdikcə onların da işlənmə tezliyi çoxalmışdır. İlk nümunələrdə nisbətən az işlənən köməkçi nitq hissələri müasir poetik nümunələrdə geniş şəkildə işlənməkdədir. Bu da orta əsrlərdə türk dillərində köməkçi nitq hissələrinin mövqeyinin nisbətən zəifliyi ilə izah oluna bilər. Tədqiqat göstərir ki, köməkçi nitq hissələrinin qohum dillərdə, o cümlədən poetik dilin ayrı-ayrı inkişaf mərhələlərində müxtəlif variantları mövcud olmuş, müasir dövrümüzə isə onların bir qismi dildən çıxmış və köməkçi nitq hissələri milliləşərək müasir ədəbi dilimizdəki şəkli ilə poetik dilimizdə də sabitləşmişdir. Burada *ilə/ilən, bəri//bərü* qoşmaları, *vəlakin, vəli, leyk, gər, əgərçi, zira, ki//kim* bağlayıcıları, *ha, axı//axır, dəxi, əcəba, hərgiz* ədatları, *əvvəla, saniyə, salisən, rabiən* modal sözlərinin poetik dildə işlənmə dövrü və intensivliyi bədii nümunələr əsasında tədqiq olunmuş, onların digər türk dillərində işlənən variantları müəyyən edilmişdir. Köməkçi nitq hissələri fikrin düzgün və obrazlı ifadəsində, hiss və duyğuların qarşdakına daha dəqiq çatdırılmasında müstəsna rola malikdir. Bu baxımdan özünün emosional və ekspressiv xarakteri ilə adi danışqdan fərqlənən poetik dildə onların işlənməsi bədii əsəri dil baxımından zənginləşdirir.

Açar sözlər: bədii dil, ilk anadilli nümunələr, türk dilləri, köməkçi nitq hissələri, təkamül, milliləşmə.

MUTUAL INTEGRATION OF AUXILIARY PARTS OF SPEECH USED IN THE AZERBAIJANI POETIC LANGUAGE WITH OTHER TURKISH LANGUAGES

Nuray Aliyeva
Doctor of philological sciences, Ass. professor
Nakhchivan Branch of ANAS
Institute of Art, Language and Literature
Nakhchivan, Azerbaijan

Summary

Development path of auxiliary parts of speech in the poetic language of Azerbaijan, is investigated in a comparative manner with Turkish languages in this article. It is shown, that these groups of words have a great role in creating connections between words in literary language. Historically, as in the case of Turkish languages, from the ancient times of our poetic language, auxiliary speech parts have been used here as a means to help express ideas more effectively and emotionally and as the literary language has developed, their frequency of using has also increased. Auxiliary speech parts, which are relatively little used in the first examples, are widely used in modern poetic examples. This can be explained by the relatively weak position of auxiliary parts of speech in Turkish languages, in the middle ages. The research shows, that various variants of auxiliary parts of speech existed in related languages, including poetic language, at different stages of developing and in our modern times, some of them have left the language, and the auxiliary parts of speech have become nationalized and stabilized in our poetic language with their

form in our modern literary language. Here were explored period and intensity of developing auxiliary parts of speech such as with - ilə//ilən, since - beri//berü, but – vələkin, vəli, leyk, if – gər, əgərçi, zira, that - ki//kim, ha, axı//axır, more – dəxi, əcəba, hərgiz, first - əvvəla, second – saniyən, third - salisən, fourth – rabiyən in poetic language on the basis of examples, their variants, which used in other Turkish languages, have been determined. Auxiliary parts of speech have an exceptional role in the correct and figurative expression of thoughts, feelings and emotions in a more accurate way. From this point of view, their developing in poetic language, which differs from ordinary speech with its emotional and expressive character, enriches the literary work in terms of language.

Key words: poetic language, first native language samples, turkic languages, auxiliary parts of speech, evolution, nationalization.

ВЗАИМНАЯ ИНТЕГРАЦИЯ ВСПОМОГАТЕЛЬНЫХ ЧАСТЕЙ РЕЧИ ИСПОЛЪЗУЕМЫХ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ПОЭТИЧЕСКОМ ЯЗЫКЕ С ДРУГИМИ ТЮРКСКИМИ ЯЗЫКАМИ

Нурай Алиева
Доктор филологических наук, доцент
Нахчыванского Отделение НАНА
Институт Искусства, Языка и Литературы
Нахчыван, Азербайджан

Резюме

В статье исследуется путь развития вспомогательных частей речи в поэтическом языке Азербайджана в сравнительном порядке с тюркскими языками. Показано, что эти группы слов играют большую роль в создании связей между словами в художественном языке. Исторически, как и в случае с тюркскими языками, с древнейших времен нашего поэтического языка здесь использовались вспомогательные части речи как средство, помогающее выражать мысли более эффективно и эмоционально выражать мысли, а по мере развития художественного языка увеличивалась и частота их употребления. Вспомогательные части речи, относительно мало используемые в первых примерах, широко используются в современных поэтических примерах. Это можно объяснить сравнительно слабым положением вспомогательных частей речи на тюркских языках в средние века. Исследование показывает, что в родственных языках, в том числе в поэтическом, на разных стадиях развития существовали различные варианты вспомогательных частей речи а в наше время некоторые из них ушли из языка. Вспомогательные части речи национализировались и стабилизировались в поэтическом языке с их формой в современном литературном языке. Здесь изучено период и интенсивность обработки вспомогательных частей речи как ilə//ilən, bəri//bəri, vələkin, vəli, leyk, gər, əgərçi, zira, ki//kim, ha, axı//axır, dəxi, əcəba, hərgiz, во первых - əvvəla, во вторых - saniyən, во третьих - salisən, во четвертых - rabiyən в поэтическом языке, определены их варианты, используемые в других тюркских языках. Вспомогательные части речи играют исключительную роль в правильном и образном выражении мыслей, чувств и эмоций, более точно. В этом отношении их развитие в поэтическом языке, отличающемся от обычной речи своим эмоционально-экспрессивным характером, обогащает художественное произведение в языковом отношении.

Ключевые слова: поэтический язык, первые поэтические образцы родного языка, тюркские языки, вспомогательные части речи, эволюция, национализация.

Aktuallıq. Türk dillərində tarixən işlənmiş köməkçi nitq hissələrinin poetik dilimizdə rolu, obrazlılıq yaratma xüsusiyyəti, poetik dilin ilk dövrlərindən günümüzə qədər keçdiyi inkişaf, məruz qaldığı dəyişikliklər dil tariximizin öyrənilməsi baxımından olduqca aktualdır. Bədii dildə işlənmiş bu söz qruplarının ilk yazılı abidələrimizin dilindən günümüzə qədər mənşəcə saflaşması, alınmalardan təmizlənərək milliləşməsinin izlənməsi dilimizin keçdiyi inkişaf yolunu aydınlaşdırmaq baxımından çox önəmlidir.

Annotasiya. Məqalədə poetik dilimizdə köməkçi nitq hissələrinin keçdiyi inkişaf yolu və onların türk dillərinə qarşılıqlı inteqrasiyası araşdırılmışdır. Bu sözlərin bədii dildə xüsusi yeri var. Onlar fikrin daha dəqiq və obrazlı ifadəsinə, bir-biri ilə daha yaxşı əlaqələnməsinə xidmət edərək poetik dili zənginləşdirir. Köməkçi nitq hissələrinin dildə yaranması və keçdiyi inkişaf yolunu

izləmək üçün ən yaxşı və etibarlı mənbə poetik dildir. Çünki burada “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanından başlamış müasir dövrümüzdə qədər onların bütün təkamülü və baş verən dəyişikliklər aydın görünür.

Metod. Məqalədə tarixi-müqayisəli, təsviri, müqayisəli-qarşılaşdırma metodlarından istifadə olunmuşdur.

Giriş. Bədii dildə hər bir sözün olduğu kimi köməkçi nitq hissələrinin də özünəməxsus rolu və mövqeyi var. Azərbaycan poetik dilinin tarixinə nəzər saldıqda zaman keçdikcə köməkçi nitq hissələrinin funksiyasının genişləndiyini görürük. Bu proses bütün türk dillərində belədir. İlk anadilli nümunələrimizdən başlayaraq müasir dövr yazıçı və şairlərimizin yaradıcılığına qədər izlədikdə köməkçi nitq hissələrinin keçdiyi inkişaf yolunu aydın şəkildə müşahidə etmək mümkündür. Məsələn, klassik ədəbiyyatımızda bu sözlər nisbətən az işləndiyi halda ədəbi dilimizin sonrakı dövrlərində yaranan bədii nümunələrdə onların çox məhsuldar işləndiyi məlumdur. Dil tarixi ilə bağlı araşdırmalar da əvvəlki dövrlərdə dilimizdə və digər türk dillərində köməkçi nitq hissələrinin mövqeyinin zəif olduğunu təsdiqləyir. Ə.Rəcəbli bunu belə izah edir: “Qədim türk yazısı abidələrinin dilində köməkçi nitq hissələri zəif inkişaf etmişdir. V-IX əsrlərdə qədim türk qəbilələrinin dilində köməkçi nitq hissələri təşəkkül dövrü keçirirdi. Hələ Orxon-Yenisey abidələri dövründən əvvəl başlamış əsas nitq hissələrinin köməkçi nitq hissələrinə çevrilməsi prosesi davam edirdi. Buna görə də abidələrin dilində eyni bir sözün həm əsas nitq hissəsi, həm də köməkçi nitq hissəsi funksiyasında çıxış etməsi adi haldır” [7, 615]. Biz burada dil tariximizin bütün inkişaf dövrlərində köməkçi nitq hissələrinin fərqli variantlarının işlənmə məqamlarına və onların türk dillərinə inteqrasiyasına ayrı-ayrılıqda nəzər salmağı məqsəduyğun hesab edirik.

Qoşma. Məlumdur ki, qoşmalar ismin adlıq, yiyəlik, yönlük və çıxışlıq hallarına qoşularaq müəyyən məna çalarları yaradan köməkçi nitq hissəsidir. “Qoşmaların lüğəvi mənası olmasa da, qoşulduğu sözlə birlikdə müəyyən məna ifadə edir” [4, 336]. Həm klassik, həm də müasir poetik dilimizdə ən çox işlənən qoşma *ilə* qoşmasıdır ki, o qoşulduğu adlıq və ya yiyəlik hallı sözlə birlikdə birləşmə məzmununu ifadə edir. Müasir dilimizdə *ilə* sözlərə həm bitşik, həm də ayrı yazıla bilir. Dilimizin ən qədim vəziyyətini özündə əks etdirən “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında isə bu qoşma, demək olar ki, bitşik yazılmışdır: Dirsə xan dişli əhlinin sözüylə ulu toy elədi, hacət dilədi; Bayındır xan Qalın Oğuz *bəgləriylə* tamaşaya baqardı (Kitabi-Dədə Qorqud).

XII-XIII əsr poetik dilimizin ən görkəmli nümayəndəsi Nəsiminin şeirlərində *ilə* qoşmasının işlənmə variantlarını izləmək mümkündür. Nəsimi qəzəllərindən götürülmüş beytə diqqət edək: Zat iləyəm, sifət *ilə*, gülşəkərem nabat *ilə*, Qədr iləyəm bərat *ilə*, bəstə dəhana sığmazam.

Yaxud: Oynaram rəqqas olub çəngü dəfü tənbur *ilən*, Çünki məndə şeş cəhət var, dönməzəm çarparadan (İ.Nəsimi). Yuxarıdakı nümunəyə əsasən deyə bilərik ki, Nəsimi yaradıcılığı timsalında klassik ədəbiyyatımızda *ilə* qoşmasının *ilən* variantı da işləkdir və hətta *ilə* formasına nisbətən daha aktividir:

Hicr *ilən* girdi səvaşə könlüm üş meydan ara, Tazə yanmış dağ *ilə* köksinə qalxan bağladı (Kişvəri). H.Mirzəzadəyə görə, bu qoşmanın ən qədim forması *birlə//birlən* olmuşdur. Bu qoşma isə bir sayı və -lə şəkilçisinin birləşməsindən yaranmışdır, “birlikdə, vəhdətdə” deməkdir [6, 208]. Deməli, *ilə* qoşmasının etimologiyasını da bu nöqtəyi-nəzərdən izah etmək lazımdır. Çünki bir sayı və -lə şəkilçisinin birləşməsindən yaranmış *birlə* müəyyən bir dövrə qədər poetik dilimizdə geniş şəkildə işlənmişdir: Xudaydin hər nə kim istərsən, ol küfrani-nemətdir, Şərabü şəm'u şahid *birlə* əyyami-şab olsa (Kişvəri). Kişvərinin əlimizdə olan bu kiçikhəcmli divanında qoşmanın bu variantına tam 9 dəfə rast gəlirik. *İlən* variantı isə 4 dəfə işlənir. Bu da onu göstərir ki, XV-XVI əsrlərdə qoşmanın *birlə* variantı daha aktiv olmuşdur. Eyni fikri İ.Nəsimi, M.Füzuli yaradıcılığına da aid etmək olar. Lakin poetik dilimizin sonrakı mərhələlərində *birlə* qoşması əvvəlcə *b* və *r* samitlərini itirmiş, müəyyən bir dövr yuxarıdakı nümunələrdə olduğu kimi *ilən* fonetik variantında işlənmişdir. Zaman keçdikcə qoşmanın *ilən* forması da arxaikləşmiş, *ilə* variantı fəallaşmışdır. Sonrakı dövr poetik dilimizdə *ilə* qoşmanın ən çox işlənən növü kimi poetik dilimizə xidmət edərək həm sözlərə bitşik, həm də ayrı şəkildə istifadə olunmuşdur: Məni gərək bağışlayasınız, ey

mənim türk qardaşlarım ki, mən sizlə türkün açıq ana dili ilə danışırım (C.Məmmədquluzadə). İlə qoşması digər türk dillərində də işləkdir və demək olar ki, Azərbaycan poetik dilində yerinə yetirdiyi funksiyanı yerinə yetirir. Türkiyə türkçəsində ile, türkmən dilində bilen, özbək dilində blan//bilan, qazax və qırğız dilində menen, qaqauz dilində isə ilan variantlarında işlənir [9, 84]. Qədim türk yazılı abidələrində də birlə variantında işlənməsi türk dillərinin əksəriyyətində yaxın fonetik variantlarda rast gəldiyimiz bu qoşmanın qədimdən bəri mövcud olduğunu deməyə imkan verir.

Bəri qoşması poetik dilimizin əvvəlki dövrlərində həm *bəri*, həm də *bəri* variantında işlənmişdir. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında da müasir dilimizdə olduğu kimi çıxışlıq hallı sözlərə qoşulan bu qoşmaya daha çox bəri variantında rast gəlirik: Necə kim bu düşi gördüm, şundan *bəri* ağılim-ussım dəre bilmən (Kitabi-Dədə Qorqud). Yeddi dayə, dörd ana, doqquz atadan *bəri*, Həştü çəharü pəncəm üş yenə şeş cəhatam (İ.Nəsimi); Yüz fəsadü fitnə təhrikilə bir kişvər alır, Ol dəxi asari-əmnü istiqamətdən *bəri* (M.Füzuli).

Göründüyü kimi Nəsimi dilində qoşmanın bəri forması fəaldırsa, Füzuli dilində müasir dilimizdə işlənən forması daha işləkdir. Bu da onu deməyə əsas verir ki, artıq XIV-XV əsrlərdən başlayaraq *bəri* forması öz yerini *bəri* formasına verməyə başlamışdır. Müasir poetik dilimizdə də bu qoşma geniş şəkildə çıxışlıq halda olan isimlərə qoşularaq zaman mənası ifadə edir: Həmin gün Səkinə xala da çoxdan bəri açmadığı sandığı açıb, çoxdan *bəri* geymədiyi sarı ipək paltarını çıxartdı (Elçin); Beləcə aylardan, illərdən *bəri*, Kəndimi yuxuma qoymur gecələr (M.Araz). Bəri qoşması müasir türk dillərinin əksəriyyətində işlənməkdədir. “Bəri qoşması zərflərdən ayrılmışdır, ancaq məkanda istiqamət bildirməyə xidmət edən bu söz zaman keçdikcə əlavə vəzifə də daşımış və öz leksik mənasını itirərək köməkçi rol oynamaq xüsusiyyəti də kəsb etmişdir” [9, 141]. Bu söz müasir Türkiyə türkçəsində, özbək, qırğız, noqay, qazax dillərində *beri*, tatar dilində *berli*, başqırd dilində *birle//bire*, başqırd dilində *bil yakka* variantlarında işlənir. F.Zeynalova görə, bu qoşmanın ilk fonetik şəkl *bənqəru* olmuşdur [9, 143]. Həm poetik dilimizin ilk dövrlərində, həm qədim yazılı abidələrimizdə, həm də müasir türk dillərində işlənməsi bu qoşmanın da türk dillərində bütün dövrlərdə fəal olduğunu və bəri//bəri//beri şəklində sabitləşdiyini deməyə imkan verir.

Bağlayıcı. Poetik dildə ən çox işlənən köməkçi nitq hissəsi bağlayıcıdır. Burada fikrin obrazlı ifadəsi üçün sözlərin və cümlələrin bir-birinə bağlanması, onlar arasında əlaqə yaratması baxımından həm tabelilik, həm də tabesizlik bağlayıcılarının çox mühüm rolu var. Azərbaycan dilində olduğu kimi digər türk dillərində də bağlayıcılar, əsasən, tabeli və tabesiz olmaqla qruplaşdırılır və məna növlərinə ayrılır. “Müasir ədəbi dilin şifahi formasına əsasən demək lazımdır ki, bağlayıcılar, ümumiyyətlə, ən çox yazı dilinə xas olan sözlərdəndir. Yazı dilində işlənən bağlayıcıların böyük bir qismi şifahi dildə yox dərəcəsidədir. Özünün yazı dili ənənəsinə malik olan Azərbaycan dili bağlayıcılarına görə türk-osmanlı və qədim özbək dilləri ilə bir sırada, yazı ənənəsi olmayan digər türk dillərindən – qazax, qırğız, başqırd və s. dillərdən isə çox yüksəkdə durur” [6, 225]. XVIII-XIX əsrlərə qədər poetik dildə bağlayıcının *vəlakin*, *vəli*, *leyk*, *gər*, *əgərçi*, *zira* kimi bəzi ərəb və fars mənşəli nümunələri işlənmişdir: Həsənoğlu sənə gərçi duaçıdır, *vəli* sadıq (İ.Həsənoğlu); Ləblərin şirin dəhanın *gərçi* əvvəl rəmz ilə, Açar əsrarın *vəlakin*, sirri-pünhan gizlidir (İ.Nəsimi); Öz xoşumla mən əsiri-qəmzə olmazdım, *vəli*, Sehrə saldı ol xumar gözlər mənə cadu kimi (M.P.Vaqif); Tutmaq dilər qapında Füzuli məqam, *leyk*, Bu sirri kimsəyə açə bilməz, nihan tutar (M.Füzuli); Minbəd ciddü cəhdin yoxdur bizə lüzumi, *Zira* ki, əsri-halın bambaşqadır rüsumi (M.Ə.Sabir).

XIX əsrdən sonrakı poetik dilimizdə isə bu bağlayıcılar bəzən müasir formaları ilə paralel şəkildə işlənsələr də, tədricən işləklidən qalmışdır. Müasir poetik dildə isə onlar, ümumiyyətlə, yoxdur: Lakin bu bəlkə də içində Leyla olan yox, başqa təyyarə idi (Anar). Dünyada hər bir kəs üçün sözdən böyük yadigar yoxdur, zira ki, mal-mülk tələf olur gedir, amma söz qalır (C.Məmmədquluzadə). Bu bağlayıcıların işləklidən qalması prosesi, demək olar ki, bütün türk dillərində getmişdir. Yalnız onlardan bəziləri müasir türk dillərində işlənməkdədir. Məsələn, zira bağlayıcısı müasir qaqauz dilində zera, türk dilində zira, özbək dilində zerəki variantında indi də işlənir: Yaz gününün eyle olur həleti, zira eyle tertib olmuş əleti [10].

Gər bağlayıcısı mənşə etibarilə fars sözü olub, əgərin qısaldılmış formasıdır. Klassik ədəbiyyatımızda, əsasən, qısa forması işlədilmişdir. Bununla yanaşı eyni şairin dilində onun rəgarəng variantlarının işlənməsini də müşahidə etmək mümkündür. Məsələn, M.Füzuli bağlayıcını həm *gər*, həm *əgər*, həm də *əgərçi* formasında işlətməmişdir: Ey Füzuli, xubrulardan təğafüldür yaman, *Gər* cəfa həm gəlsə onlardan, bir ehsandır sana; Səba, əsirləri qəsdin eyləmiş ol gül, Bizi həm onda, *əgər* düşsə fürsətin, yad et!; Meydən *əgərçi* tövbə verir el Füzuliyə, Ey sərv, sən qədəh sunar olsan, rəvan içər (M.Füzuli). *Əgər* bağlayıcısı müasir türk dillərindən başqırd dilində *ägär//ägürzä*, qazax dilində *eğər//ägärkiy*, qırğız dilində *eğər//eğerde*, türk dilində *eğər* variantlarında işlənir.

Həmçinin tabelilik bağlayıcıları da poetik dilimizin bütün dövrlərində obrazlı nitqin ifadəsinə xidmət edərək müəyyən bir inkişaf yolu keçmişdir. Zamanla onların da səs quruluşunda, formasında bəzi dəyişikliklər meydana gəlmişdir. Tabelilik bağlayıcılarının poetik dildə ən fəali *ki* bağlayıcısıdır.

Bədii əsərlərin dilində işlək olan türkmənşəli *ki* bağlayıcısının qədim forması *kim* olmuşdur. Bu bağlayıcının həm qapalı (*kim*), həm də açıq (*ki*) şəkildə işlənməsinə qədim və orta əsr əbidələrinin dilində tez-tez rast gəlirik. “XVIII əsrə qədərki dilimizdə *ki//kim* paralelliyinə təsadüf edilsə də, “*kim*” formasının aktivliyi daha qabarıq şəkildə görünür” [8, 349]. Bunu poetik dilimizin orta əsrlər dövrünə aid nümunələr də təsdiq edir: -Xanım, bu göz Bayındır xandan buyruq böylədir *kim*, oğlu-qızı olmayanı tanrı tala qarğayıbdır, biz dəxi qarğarız demişdir - dedilər (Kitabi-Dədə Qorqud). Klassiklərimiz yaradıcılığında da *ki* bağlayıcısının bu variantı daha işləkdir: Surətə baxü mə'nini surət içində tanı *kim*, Cism ilə can mənəm, vəli cism ilə cana sığmazam (İ.Nəsimi); Ey pəri, çox işveyi-hüsninə məğrur olma *kim*, Mülki-fani sanmagil *kim*, nə sana qaldı, mana (Ş.İ.Xətai).

“Yazılı əbidələrin dilini nəzərdən keçirdiyimiz zaman belə aydın olur ki, XVIII əsrə qədər yazı dilində *kim* şəkli *ki*-yə nisbətən daha çox aktiv olmuşdur. Lakin bu üstünlük bu dövrdən sonra öz yerini *ki* bağlayıcısına vermişdir. XIX–XX əsrlərin dilində isə *kim*-dən üslub xatirinə istifadə edilmişdir” [6, 232]. Dilin sonrakı inkişafında qapalılıqdan açıqlaşmaya gedən prosesdə *kim* bağlayıcısı poetik dilimizdə *ki* formasında sabitləşmişdir: Mən aysız bir gecədə sahildə durub dənizə baxırdım və mənə elə gəlirdi *ki*, dənizin zülməti ayı udub həzm eləmişdir (Anar). Mənə elə gəlir *ki*, tutsam sənin əlindən, Çiyinimlə qaldıraram bütün Yer kürəsini (X.R.Ulutürk). Bağlayıcının qədim variantının izləri isə *m>n* səs əvəzlənməsinin təsiri ilə *kin* variantında şivələrimizdə mühafizə olunaraq günümüzə qədər gəlmişdir. *Ki* bağlayıcı kimi türk dillərində tarixən də, müasir dövrdə də fəaldır. Lakin qohum dillərin heç birində bu bağlayıcının rolu Azərbaycan dilində olduğu qədər deyil. “*Ki* bağlayıcısı müasir türk dillərində nisbətən az işlənir. Burada *ki* ən çox ədat kimi çıxış edir. Məsələn, müasir qaqaz dilində *ki* bağlayıcısının yerinə daha çox *ani* (hani) işlənir. Burada *ani* bağlayıcısı *ki* bağlayıcısını dildən sıxışdırıb çıxarmaq üzrədir” [9, 292]. Bu köməkçi nitq hissəsi qazax dilində *eken*, türk, başqırd, qırğız, türkmən, uyğur dillərində *ki* variantında işlənir.

Ümumiyyətlə, Azərbaycan dilinin imkanlarından məharətlə istifadə edən söz sənətkarları poetik dildə bağlayıcının bütün növlərindən yerli-yerində istifadə edərək yüksək sənətkarlıq xüsusiyyətlərinə malik nümunələr yarada bilmişlər: Fizzə də *irəliki* yerində yanını yerə verib, təəccüb ilə baxırdı gah anasının və gah qardaşının üzünə (C.Məmmədquluzadə). Nə içimdə ağlamağa, Nə də gülməyə qoymurlar (M.Araz). Nəsiminin iş başında durmağı böyük xoşbəxtlikdir, çünki həq ondadır (İ.Muğanna).

Ədat. Poetik dildə geniş işlənən köməkçi nitq hissələrindən biri də ədatdır. Ədatlar cümlənin təsir gücünü artıran sözlər olduğu üçün onlarsız poetik dili təsəvvür etmək mümkün deyil. Yazıçı, yaxud şair öz fikrlərinin oxucu üzərində daha təsirli olması üçün bu köməkçi sözlərdən yaradıcı şəkildə istifadə edə bilər. Bu baxımdan Azərbaycan poetik dili ədatlarla zəngindir. “Ədatlar müstəqil nitq hissələrindən törəyib, köməkçi nitq hissəsinə, oradan da şəkilçiyə doğru inkişaf prosesi keçməkdə olan bir nitq hissəsidir” [1, 132]. Qeyd edək ki, Azərbaycan dilində olduğu kimi digər türk dillərinə aid əvvəlki dövrlərin tədqiqatlarında ədatlar, o cümlədən modal sözlər ayrıca nitq hissəsi kimi qeyd olunmamışdır. Onlar da digər köməkçi nitq hissələri kimi

zərflərin daxilində öyrənilmişdir. Lakin zamanla türk dillərində bu söz qrupları əsas nitq hissələrindən köməkçi nitq hissələrinə doğru inkişaf keçmiş və əsas nitq hissələrindən ayrılaraq köməkçi nitq hissələrinin bir növü kimi araşdırmalarda öz yerini almışdır.

Məlumdur ki, yuxarıda haqqında danışdığımız *ki//kim* bağlayıcısı həm də ədat kimi işlənir. Köməkçi nitq hissələrinin öyrənilməyə başladığı ilk dövrlərdə tədqiqatlarda ki əsasən bağlayıcı kimi qeyd edilmiş, lakin sonradan onun sözləri və cümlələri əlaqələndirmək xüsusiyyətinin zəifləyərək mənanı qüvvətləndirməyə xidmət etməsi ilə ona həm də ədat nöqtəyi-nəzərindən yanaşılmışdır. “Ki oğuz qrupu türk dillərindən Azərbaycan, türk və qismən də qaqauz, qırçaq qrupu dillərindən isə ancaq özbək dilində ədat kimi qeyd edilir [9, 211]. Bu ədat türk dillərində olduğu kimi poetik dilimizin əvvəlki əsrlərə aid nümunələrində də eynilə bağlayıcı vəzifəsində çıxış etdiyi kimi, kim variantında işlənmişdir. Buna daha çox klassiklərimizin əsərlərində rast gəlirik: Eşq ətvarın müsəlləm eylədi gərdun mana, Bunca *kim*, yeldi-yügürdü, yetmədi Məcnun mana (M.Füzuli). Ta *kim*, ol xurşidruş getdi gözümdən su təki, Göz yaşım anın yüzündən aşına qaldı mana (Ş.İ.Xətai). Lakin onun işlənmə tezliyi bağlayıcı rolunda olduğu qədər çox deyil və nisbətən az qarşımıza çıxır. “Milli dilimizin formalaşma prosesinə başladığı ilk dövrlərdən etibarən, yəni XVIII əsrin axırlarından başlayaraq kim ədatı həmcinsləri kimi sadələşərək, ki şəklində sabitləşmişdir” [6, 211]. Poetik dilə aid nümunələrin tədqiqi göstərir ki, kim ədatının ki şəklini alması birdən-birə baş verməmiş, müəyyən müddət bu iki forma paralel şəkildə işlənərək, tədricən kim arxaik hal almış və öz yerini ki variantına buraxmışdır. Məsələn XIX əsr poetik dilimizin gözəl nümunələrini yaradan Qasım bəy Zakirin yaradıcılığında bu paralelliyi bariz bir şəkildə müşahidə etmək mümkündür: Sənə *ki*, qalmayıb gəmi aləmin, Seyri-bağə, zövqü səfayə bir bax!; Məni qovğayi-şehri-bəhri-Baku təlxkam etməz, Nədən *kim*, aşıqi-şeyda olan kəs qalü qıl istər (Q.Zakir). Poetik dilimizdə kim//ki ədatının sinonimi kimi ha ədatının da işləndiyini görmək mümkündür. Xüsusən XVI-XVII əsr poetik nümunələrində ha ədatının fəallaşdığını müşahidə etmək olur: Çərxi-fələk, mən *ha* köçdüm yurdumdan, Ayrı düşdüm qoşunumdan, ordumdan (M.V.Vidadi). O *ha* billəm gəlməz görməyə məni, Barı, gəndən tamaşayə gələydi (Q.Zakir). Müasir dilimizdə ədatın bu forması şivələrimizdə işlənməkdədir. Bəzi poetik nümunələrdə də yerli koloriti saxlamaq, obrazın dilində dialekt xüsusiyyətlərini mühafizə etmək üçün müəlliflər ondan istifadə etmişlər: Rüstəm dayı, burda mənim, ya da komsomolun işini müzakirə etmərlər *ha*, salırsan ortalığa (M.İbrahimov).

Azərbaycan poetik dilinin ilk yazılı nümunələrində işlənən ədatlardan biri də *axır* ədatı olmuşdur ki, dilin sonrakı inkişafı prosesində həmin ədatdan söz sonundakı r samiti düşmüş və *axı* formasını almışdır. “Kitabi-Dədə Qorqud”dan başlayaraq XVIII-XIX əsrlərə qədər ədatın *axır* formasının işləndiyini izləmək olur: Qarşu yatan qara dağın yıqılmışdı idi, yucaldı, *axır!* (Kitabi-Dədə Qorqud); Nola səni sevmişəm kafir dəgüləm *axır*, Cümlə səni sevərlər bir bən dəgüləm *axır* (Q.Bürhanəddin); Ey mənə hərdəm deyən kim, baxma xubun üzünə, Aşıqin *axır* gözü var, ol qədər nadan degil (İ.Nəsimi); Öldürdün *axır*, məndə ki, can qalmadı əsla, Dəxi nə yaşınmaq, nə bürünmək, nə utanmaq? (M.P.Vaqif). Qeyd etmək lazımdır ki, bu dövr nümunələrində də ədatın *axır* variantı müasir forması olan *axı* ilə paralel işlənmiş, daha sonra isə öz yerini tamamilə sonuncuya vermişdir: *Axı*, bu qocada hansı eşq ola bilərdi ki, Məhtabanı sarsıtsın, yerindən tərptəsin?! (S.Rəhimov); *Axı*, mən bu günü zülmət ömrümün, İlk çıraqı kimi arzulamışam (X.R.Ulutürk). “Ədatların nitqdəki rolu çox geniş və çoxcəhətlidir. Onlar cümlə üzvü olmur, lakin cümləyə müxtəlif cəhətdən məna incəlikləri verir, ifadənin səlisləşməsinə, fikrin məntiqi qurulmasına kömək edir” [2, 308]. *Axı* ədatı da həm müasir dilimizdə, həm də poetik dildə fikrin təsir gücünü artırmaq məqsədilə fəal şəkildə işlənir. “Bu ədat müasir türk dillərindən yalnız Azərbaycan dilində *axı*, türkmən dilində *axırı//axırın//axırım* variantında işlənir” [9, 196]. Digər türk dillərində isə bu ədatın yaratdığı məna çaları müxtəlif başqa ədatlar vasitəsilə ifadə oluna bilər.

Hal-hazırda ədəbi dilimizdə işlənməsə də, müasir poetik nümunələrimizdə də bəzən ədatın *axır* variantının işləndiyini müşahidə etmək olur: *Axır*, xan öz məhrəmindən başqa bir qıza, bir qadına göz yetirməməlidir! (S.Rəhimov).

Poetik dil tariximizdə *dəxi* qüvvətləndirici ədatına da çox rast gəlirik: Vardı bu qırq yigidin yigirmisi bir yana, yigirmisi dəxi bir yana oldı (Kitabi-Dədə Qorqud). Sevindi, aydır; imdi

neyləyəlim, Hələ bir qıza *dəxi* söyləyəlim (Dastani-Əhməd Hərami). Ey Füzuli, bəs ki, qəmnək oldu əhvalın soran, Qəmdən ölsən, hiç kim sormaz *dəxi* əhvalını (M.Füzuli). Bu ədat sözdən və ya ifadədən sonra işlənərək ona qüvvət, emosional məna çaları verir. Poetik dilimizin əvvəlki əsrlərə aid nümunələrinin dilindəki *dəxi* ədatı müasir ədəbi dildə işlənən artıq və da, də ədatlarının sinonimidir. “Azərbaycan dilinin qədim dövrlərində üstünlük *dəxi* ədatına verildiyindən, da, də nisbətən az işlənmişdir” [6, 212]. Bu ədat Türkiyə türkcəsində və türk poetik dilində *dahi* variantında geniş şəkildə işlənir: Bir *dahi* gelemem menzirim irak, Ölüm ile ayrılığın elinden (Pir Sultan Abdal).

Azərbaycan poetik dilinin XIX əsrə qədər olan nümunələrində daha çox sual cümlələrində işlənən *əcəba* ədatına da rast gəlirik. Ərəb mənşəli bu köməkçi nitq hissəsi işləndiyi cümlələrə təəccüb məzmunu qazandırır: *Əcəba*, bu huri üzli məhi-bədr, ya pərimi? (İ.Nəsimi); *Əcəba*, mən öz əmimin evində xidmətçiyəmmi? (C.Cabbarlı); *Əcəba*, sən onu neredən aldın, Şübhəsiz, başqalarından çaldın (H.Cavid). “*Əcəba*-da ədatlıq xüsusiyyəti müəyyən qədər özünü göstərsə də, o, Azərbaycan dilində normallaşa bilməmişdir” [6, 220]. Doğrudan da, poetik dilimizin sonrakı dövrlərinə aid nümunələrin təhlili göstərir ki, bu ədat dilimizdə vətəndaşlıq hüququ qazana bilməmiş və daha çox osmanlı türkcəsinin təsiri altında yazılmış əsərlərdə özünü göstərmişdir. Müasir türk dilində ədəbi dil səviyyəsində də bu ədat *acaba* variantında işlənir: Bırakırlar mı, eğer gitmemiş olsam *acaba*? Doğrudur, gitmeliyim... Koşurunuz bir araba (M.A.Ersoy).

Ədəbi dilimizdə, o cümlədən şifahi dildə sabitləşə bilməyən lakin poetik dilimizin müəyyən bir dövründə işlənən ədatlardan biri də *hərgiz* ədatıdır. “*Hərgiz* Nəsimi və ondan sonra gələn şairlərimizin dilində işlənmişdir” [6, 222]: *Hərgiz* zəmanə kimsəyi xoşnud qılmadı, Hər fikr namüvafiqü hər fe’l nasəvab (İ.Nəsimi); Nə can qaldı, nə dil məndə ki, ya Rəb, qalmasın *hərgiz*, Nə can bir ləhzə canansız, nə dil dildardan ayru (Kışvəri); Xətənin duasıdır dəmadəm, Ki, yarəb, olmasın *hərgiz* zəvalın (Ş.İ.Xətai). İşləndiyi cümlədə daha çox “əsə, heç vaxt” mənasında inkarlıq məzmunu yaradan bu ədat ərəb mənşəli olub, müasir dilimizdə və dialektlərimizdə işlənir. Lakin poetik dildə bəzi hallarda ona rast gəlmək olur: Ağalar, özünüz bilirsiniz ki, mənim *hərgiz* ovdan əliboş qayıtdığım olmamışdır (Ə.Məmmədخانlı). Baxmayaraq ki, həm şifahi nitqdə, həm də şivələrdə müşahidə edilmədiyini nəzərə alaraq onun danışıq dilində sabitləşmədiyini qeyd edirik, maraqlıdır ki, “Koroğlu” dastanında da bu ədat işlənmişdir: Ucalardan uca dağı, *Hərgiz* gələ bilməz yağı (Koroğlu). Lakin bu ədatın zaman keçdikcə poetik dilimizdə də işlənmə tezliyi azalmış və o tədricən passiv sözlər cərgəsinə keçmişdir.

Modal sözlər. Modal sözlər türk dillərinin nisbətən sonrakı inkişaf mərhələsində formalaşmış danışanın ifadə etdiyi fikrə münasibət bildirən köməkçi nitq hissəsidir. Bunu türk dillərinə aid qədim yazılı abidələrinin dilinin tədqiqi də sübut edir. Ə.Rəcəbli Orxon-Yenisey abidələrində iki modal sözün (ersər, erinç) işləndiyini qeyd edir [7, 637]. Onların da modal söz olması türkoloqlar tərəfindən birmənalı şəkildə qəbul olunmur. “Modallıq münasibəti əqli inkişafın ən kamill dövrlərinin məhsulu kimi meydana çıxır” [6, 240]. “Kitabi-Dədə Qorqud”un dilində də modal sözlər məhdud sayda işlənmişdir: Vallah, sultanım bu yigit yüzi niqablu yaxşı yigittir (Kitabi-Dədə Qorqud). “Türk dillərində nitq hissələri içərisində modal sözləri ayrıca bir qrup kimi fərqləndirmək təşəbbüsü N.Dmitriyevə aiddir” [9, 226].

XIV əsrə qədərki poetik dilimiz daha çox klassik janrdə, ərəb və fars dillərinin güclü təsiri altında olduğu üçün burada işlənən modal sözlərin əksəriyyəti də mənşəcə bu dillərə məxsusdur. Eyni fikri digər türk dillərinə və onların poetik dilinə də aid etmək olar. Lakin bədii üslub janra zənginləşdikcə və milliləşdikcə bu modal sözlərin bir çoxu işləklidən qalır və onların yerini milli mənşəli modal sözlər alır: Oldur mənə murad ki, oldur sənə murad, *Haşa* ki, səndən özgə ola müddəə mana (M.Füzuli); Həzə yazı idi ki, gəldi başa, Əzəldən yazılan pozula, *haşa* (Dastani-Əhməd Hərami); Sünbülün çinində könlüm eyləsə məskən, *nola*, Əhli-tövhidin məqamı rövzeyi-rizvan olur (İ.Nəsimi); Cənabi-asitanında, diriğa, qiymətim yoxdur, Vüsəlin özgələr gördi, mənə yandırdı hicranın (Ş.İ.Xətai). H.Mirzəzadə yazır ki, orta əsrlər Azərbaycan dilində ən çox modal söz Füzulidə işlənir. Onların Füzulidə bolluğu və işləkliyi şairin fikir zənginliyi, üslub əlvanlığı ilə şərtlənir [6, 245]. Nümunələrdəki *haşa*, *nola* modal sözləri müasir türk dilində işləkdir: Birleşmesi kabil mi ya tevhid ile yesin, *Haşa*! Bunun imkanı yok elbette bilirsin (M.A.Ersoy).

Ədəbi dil inkişaf etdikcə modal sözlər də zənginləşmə prosesi keçirir. Yuxarıdakılardan nisbətən sonrakı dövrlərdə yaranan poetik nümunələrdə, xüsusən nəsr nümunələrində fərqli modal sözlər müşahidə edirik: *Əvvəla*, vücudi-zicudi-cənab şərif olsun! *Saniyə*n, əgər bu tərəfin əhvalatını pürsiş eləsəniz əlhəmdü Allah siz vücudi-bimislilərin duasının bərəkətindən zindəganlıq eləyib sizin ruhunuza duagü varıq. *Salisən*, bəndeyi-həqirin bir az məşğələsi olmağa görə xidmətinizə gəlməkdə bir az təxir eləyirəm. *Rabiən*, mənim bir qulluğum var (Ö.F.Nemanzadə). Burada işlənən *əvvəla*, *saniyə*n, *salisən*, *rabiən* modal sözləri ərəb mənşəli olub, müasir dilimizdəki *birincisi*, *ikincisi*, *üçüncüsü*, *dördüncüsü* modal sözlərinə ekvivalentdir və sıra, ardıcılıq bildirir. Bu modal sözlər, xüsusən, XVIII-XIX əsr poetik dilimizdə daha çox işlənmişdir. XIX əsrdən başlayaraq dram, nəsr dilinin formalaşması ilə bağlı modal sözlərin də rəngarəng formaları meydana çıxır. Bu dövrdən modal sözlər milliləşməyə doğru inkişaf edir və poetik dildə də onların yerini öz dilimizə məxsus vahidlər tutur: Müşavirədən sonra mən özümü narahət hiss elədim, *əvvəla* ona görə ki, tamamilə haqlı deyildim, *ikincisi* ona görə ki, Firuzun məsləhətlərini xatırladım, *üçüncüsü* də ona görə ki, bu işdən də getmək istəmirdim (Anar); Görünür, bu bağda yaşayan bu quş, Anadan olan bəduğur olmuş (S.Vurgun); Mənovi dirilik hələ bir yana, Tutalım, saymırsan öz şöhrətini. Hansı səadətə dəyişmək olar, Qanmaq, dərk eləmək səadətini (X.R.Ulutürk). Nümunələrin sayını istənilən qədər artırmaqla modal sözlərin poetik dildəki inkişafını aydın şəkildə izləmək mümkündür. Türk dillərində modal sözlərin böyük bir hissəsi ortaq vahidlərdir və əksər dillərdə onlara rast gəlinir. Bununla yanaşı, türk dillərində belli, besbelli, sahiden (Türkiyə türkcəsi), bezbelli (qaqauz dili), erine (əlbəttə - qazax dili) modal sözləri də işlənir ki, onlara Azərbaycan dilində rast gəlmirik. Bu da modal sözlərin fərdi xüsusiyyətlərinin daha qabarıq olması ilə əlaqədardır.

Nəticə. Türk dillərində köməkçi nitq hissələri fikrin düzgün və obrazlı ifadəsində, hiss və duyğuların qarşdakına daha dəqiq çatdırılmasında müstəsna rola malikdir. Bu baxımdan özünün emosional və ekspressiv xarakteri ilə adi danışığından fərqlənən poetik dildə onların işlənməsi vacibdir. Yaradıcı şəxsiyyətin öz oxucusu ilə ünsiyyətində, fikirlərinin daha təsirli ifadəsində köməkçi nitq hissələrinin də özünəməxsus yeri vardır. Poetik dilimizin müxtəlif inkişaf dövrlərini izləyərkən, bu dövrləri xronoloji ardıcılıqla təhlil edərkən, burada işlənmiş köməkçi nitq hissələri digər türk dilləri ilə müqayisə edərkən onların keçdiyi inkişaf yolunu aydın görmək olur. Tədqiqat bir daha göstərir ki, köməkçi nitq hissələri qohum dillərdə, o cümlədən poetik dilimizin ilk dövrlərindən günümüzə qədər müəyyən mərhələlər keçərək dəyişikliyə uğramış, zənginləşmiş və milliləşmişdir. Müasir dövrdə isə həm qoşma, həm bağlayıcı, həm ədat, həm də modal sözlər poetik dilimizin lüğət tərkibində özünə möhkəm yer tutmuşdur. Həm nəzm, həm də nəsr əsərlərinin dilində köməkçi nitq hissələri fikrin daha dəqiq, düzgün və obrazlı ifadəsinə xidmət edir və əsərin dilini rəngarəng edərək onun oxucu tərəfindən sevilməsinə, daha yaxşı anlaşılmasına kömək göstərir. Onların əksəriyyəti türk dillərində də yaxın və ya eyni variantlarda işlənməkdədir.

ƏDƏBİYYAT

1. Hüseyinzadə M. Müasir Azərbaycan dili, Morfologiya III hissə, Bakı, 2007
2. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dilinin morfologiyası. II hissə. Bakı: Papirus NP, 2016, 352 s.
3. Karşılaştırmalı türk lehçeleri sozlüğü. Ankara: Başbakanlık Basımevi, 1991, 1183 s.
4. Kazımov Q. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. Bakı: Nurlan, 2010, 400 s.
5. Kazımov İ. Türk dillərinin müqayisəli morfologiyası. III cild. Bakı: Elm, 2019, 304 s.
6. Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı: Azərbaycan Universiteti nəşriyyatı, 1990, 372 s.
7. Rəcəbli Ə. Qədim türk yazısı abidələrinin dili. I cild. Bakı: Nurlan, 2006, 648 s.
8. Tanrıverdi Ə. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı: Elm və təhsil, 2012, 464 s.
9. Zeynalov F. Müasir türk dillərində köməkçi nitq hissələri. Bakı: Maarif, 1971, 311 s.
10. https://www.etimolojiturkce.com/kelime/zira#google_vignette

Rəyçi:

Bakı Dövlət Universiteti
f.e.d., prof. Məhərrəm Məmmədli